

« *Változások küszöbén. Socialpolitikai tanulmányok, melyeket a jövő kormány híveinek figyelmébe ajánl Bernát István. Budapest, 1893. Ára 60 kr. Nagy 8-rét, 138 lap.* »

Ily című munkában adja elő mélyreható, figyelemre nagyon érdemes gondolatait hazánk legutóbbi negyedszázados politikai, közgazdasági, culturalis és társadalmi életének irányáról és a követendő új utakról Bernát István, a nemzetgazdaságtannal foglalkozó ifjú íróink egyik legképzettebbike és a külföldi, főleg az angol és a francia socialpolitikai, hasonló fajú irodalmaknak egyik legalaposabb ismerője.

Eszméit nyolcz fejezetben adja elő. Az előljáró beszéd az egész mű alapszerkezetét s a tárgyalandó gondolatok keretét tárja elénk. Az ország — mondja a szerző — változások küszöbén áll. A politikát vezető elvekben másoknak kell érvényesülniök és a társadalom fejlődésében új irányoknak kell utakat törniök. A közjogi kérdések veszítenek fontosságukból; *a jövő a társadalmi politikáé*, mely új embereket, tágasabb körre kiterjedő universalitással és finomabb erkölcsi érzékkel bíró politikusokat kíván, mint minők azok, kik eddig csak a közjogi kérdésekre és az anyagiak előteremtésére concentrálták erejüket, és kik típusai valának a társadalmunkban uralkodó szellemnek, mely leginkább a vagyon szerzésére irányuló munkásság fokozásában, a pénz hatalmának emelésében nyilvánult és a vagyoni előnyök biztosítására irányuló gondolkodásban ért véget. *Novus rerum nascitur ordo*. Az utolsó két és féltized munkája a közjogi viszonyok rendezésének és a fennmaradás anyagi eszközeinek előteremtésére volt lekötve. Az erre irányzott törekvések sikerültek is, de most már a törvényhozásnak ki kell lépnie abból a körből, melyben eddig mozgott, s a melyben feladatát betöltöttnek látta, ha biztosítá ugyan a nemzet egésze számára a fennmaradást, de positiv alkotásokkal csak egyes osztályok javát bírta elősegíteni. A hatalom ma nincs a demokratikus elemeknek, hanem a régi nemesség maradványainak kezében, s a vele szövethetett még ifjú, de annál életerősebb és fűgőbb plutokratia érdekeit mozditja a legtöbb készséggel elő.

Szóval a *bourgeoisie* ideálja meg van ugyan valósítva, de az út, melyen idáig jutottunk, tele van botlásokkal, társadalmi igazságtalanságokkal; a fölkapott irány megengedhetetlenül favorizálja

az egyes osztályok érdekeit, elhanyagolja másokét, melyek pedig sokkal közelebb állanak ahhoz, hogy nemzeti érdekek legyenek.

Ezeknél *fenköltebb ideálokat, több mélységet és komolyságot vinni bele a magyar közéletbe* — föladata, a szerző szerint, a közel jövőnek. Biztosítani a politikai szabadságot a társadalmi szabadság biztosítékainak megteremtése által. Abból a rest, gondolkodni és érezni tunya, a finomabb benyomások, a kötelesség szava iránt érzéketlen tömegeből, mely a nemzetet ma alkotja, cselekvésre kész, a nemzeti érdekeket fölkaroló társadalmat teremteni, megszerezni részére a józan közvélemény előnyeit: ez a föladat.

A jelen biztosítva van; illő, hogy most biztosítsuk a jövőt, biztosítsuk egyesegyedül azáltal, hogy elhárítva a fejlődés gátjait, tért engedjünk az egyéniség mélyében nyugvó nemesebb tulajdonságoknak; *neveljünk férfiakat, kik tenni tudnak és akarnak is.* A kik életet lehelnek azokba a nagy jelszavakba, melyek nálunk ma a fölszínen úsznak, de a melyekben a «józan rész» nem hisz, utánuk nem indul. Biztosítsuk végül nálunk is a demokratiának, a szabadságnak és testvériségnek uralmát. A szerző ezek szerint *kettős* feladat megoldására vállalkozik. *Meg akarja világítani a helyzetet és ki akarja jelölni a fejlődés útjait.*

A bevezető részben alkotmányunk visszaállítására óta lefolyt életünk irányát rajzolja a szerző a hon és a társadalom sötét jelenségei miatt kesergő hazafi bánatával és keserű kiméletlenségével. E fejezet a merész és kockázatos állítások daczára megragadó és méltó arra, hogy az olvasó gondolkozzék tartalma fölött. Bár sötét, de azért mégis tanulságos tükröt tár társadalmi életünk lelkiismeretének ítélőszéke elé és közéletünket magába szállani, tekintetét saját énjének belső világára irányítani kényszeríti.

Szerző szerint a magyar nemzeti szellem, történetünk egész folyamán, sajnosan kevés jelét mutatta a teremtő erőnek. Jó tulajdonaink az ellenállásra, védelemre és támadásra valók. A nemzeti jellem ez alkotása és hiánya okozta, hogy a Széchenyi, Kossuth, Eötvös és társaik által indított, ideális czélokra törekvő mozgalom lelohadt, és azok a nemes törekvések, a melyek előbb csak a legjobbak tulajdonait képezték, a nemzet közös kincsévé nem váltak; a kidülő vezérek helyébe, kiknek lelkében ideálok égtek, újjak nem léptek, hanem csak pygmaeusok, kik a nemzeti élet magasabb régióiban mutatkozó sivárságot eloszlatni nem bírták.

A nemzet csakhamar rövidlító és anyagias lett. A kiválasztott egyének lelkében égő ideálok helyett, melyek szint, tartalmat és nemességet adhattak volna a magyar politikának és közéletnek, a nemzetnek vastagabb, de értelmi és erkölcsi tekintetben alantálló rétegei kezdtek érvényesíteni kívánalmaikat. A materialis vágyak kielégítése, az anyagi érdekek cultusa került felül. Visszaesés jelentkezett minden téren. A demokratikus irány gyöngülése, a tehetségek, nemesebb törekvések, főnkeltbb irányzatok értékének fokozatos és gyors alászállása; a nepotismus, mely mindent hatalmába ejt; a szemérmertlenség, melylyel törekvéseinek útát törni igyekszik. Így jutottunk el abba az igazán szégyenletes és megszorító állapotba, hogy társadalmunkban csak az oly törekvéseknek s oly törekvések személyesítőinek van igazán becse, melyek nem tiszták, nem az erkölcsi világ elitjéből valók, melyeken rajta van a Kain-bélyeg.

Ha a nemzet erkölcsi és értelmi ereje csak némileg oly progressióban emelkedett volna, mint emelkedett vagyona s az ennek kifejlesztésére fordított munka, ma a rothadás és a hanyatlás jelei helyett — mondja a szerző — sokkal örvendetesebb eredményekre tudnánk rámutatni. Anyagi eredményekért képesek vagyunk kitartó, lelkiismeretes és folytonos munkára; ott azonban, hol *csak* erkölcsi rugók sarkalnának erre, a hanyag és felületes eljárás a szabály, az ellenkező a kivétel. *Csak az anyagi érdekek, azok, melyeknél recompensatio pénz, érdemlik meg a mi mai felfogásunk szerint a komoly munkát.* Ennek a folyamatnak elején Széchenyi áll, ki anyagi dolgokból is ideálisokat akart csinálni, a végén az a nemzedék, melynél a főszempont mindig a vagyonnak érdeke, azután következnek a többiek. Ez a helyzet megbénítja az erkölcsi rugók működését; már pedig — mondja a szerző — mi, bárminő kicsinylő mosolyokkal szemben fõntartjuk és igaznak ismerjük el azon véleményt, mely szerint *az anyagi haladás meddő marad, ha nem kíséri megfelelő erkölcsi fejlődés.* Kétszeres súlyllyal hangzik el ez igazság egy, a közigazgatási eszmékkal való foglalkozás között izmosult oly tehetség ajkáról, mint a milyen Bernát I.

És annak daczára, hogy a nemzet erélyét kizárólag a vagyonserzésre összpontosítja: még odáig sem jutott, hogy magukban az anyagi dolgokban oly politikára tett volna szert, mely a jogos bírálatot kiállaná, mely a nemzet egészének kedvezve, Bentham

mondását: «a legtöbb jó, a legtöbb egyén részére» — megvalósítaná. Mi az angol bölcs kívánságát a gyakorlatban így traverstáltuk: «*a legtöbb jó, lehetőleg minél kevesebb egyén részére*».

A «Gazdasági eredmények» című fejezetben azon kérdést veti fel, hogy hogyan jutott a vagyonszerzéssel és gazdagulással keveset gondoló nemzetünk oda, hogy főczéljául a vagyonszerzést tekintse. Szerinte nemzetünk a vagyonszerzés és a pénzcsinálás művészetét éppen nem értette; az ipar, kereskedelem ebben az országban magyar sohasem volt. Csak Széchenyi volt az első, ki a nemzet figyelmét erre irányozta. Ha ez irányban túlhajtottunk, a hiba nem benne, hanem abban van, hogy midőn ő kidőlt, nem voltak oly férfiak, a kik eszméit a változott viszonyokhoz képest kibővítették, módosították, másrészt azok ideális irányát fentartani bírták volna. A legnagyobb magyar materialista volt idealismusból; az a nemzedék pedig, melyet a szabadság 25 éve nevelt, ideáljait csak anyagiakban igyekszik keresni és találni. A föllépését követő vágy a haladás után, külső okok eredménye, nem pedig a nemzeti lélek szüksége volt. A hévvel, tüsszel, tanulmányal föllépő arisztokrata mély nyomot vágott a léha, tartalom nélküli közéletben, a régítől elütő életnek, elevenségnek és mozgásnak vált forrásává és a tiszta ideális törekvések iránt csodálatos módon fogékonyná lettünk, de fajunk tulajdonai miatt nem volt képes arra, hogy e nemzetben az önállóságnak, az egészséges haladásnak alapjait képező tulajdonokat keltsen ki a gazdasági téren és oly tehetségeket adjon nekünk, melyek képesek lettek volna önálló gazdasági politikára bírni a nemzetet. Utánoztuk egyszerűen a külföldet, elfogadván azt, mi fölfogásunk szerint a haladásnak, emelkedésnek kedvezett. Fajunk tulajdonságai sohasem voltak olyanok, hogy a nemzeti élet minden feladatával megbirkózni s oly fiaikat szülni képesek lettek volna, kik minden irányban gyümölcsöző munkásságot tudtak volna kifejteni.

Véleményünk szerint itt a szerző Széchenyi hatását czélzatosan túlozza a magyar faj rovására. A haladás utáni vágy benn volt a nemzetben, és Széchenyi korának csak óramutatója volt, de nem csinálta az időt. Mi tévesnek tartjuk tehát a szerző azon állítását, hogy fajunk haladás utáni vágyát külső okok eredményezték; azt azonban sajnosan elismerjük, hogy Széchenyi után nem voltak oly férfaink, nem volt oly gazdasági irányzatunk, mely e haladási vágnak a kellő medrét kijelölni, a nemzet tömegének e vágyát fejleszteni, irányítani képes lett volna.

A vasutak kiépítése és a zsidók emancipatioja által — folytatja a szerző — gazdasági haladásunk annyira emelkedett, hogy maguk a capitalisták is bevallják, hogy Magyarország megszünt tökében szegény lenni, de e haladás sok tekintetben ingó alapon nyugszik: külföldi pénz, idegen szakértelem s idegen földön gyakorlott munkások fáradozásainak eredménye. Önálló közgazdasági tekintélyek és magyar eredeti gazdasági politika hiányzanak. Hol önállóan kellene kiszabni utunk irányát, kontár kezekre akadunk.

Majd Budapest roppant emelkedését fejtegeti a szerző a vidéki élet sivársága mellett. Parvenüinek nevezi a fővárost, nemzetünk nemes és becsülésre méltó tulajdonainak ez egyetlen focusát, és föltárja azon károkat, melyeket a nagyvárosi élet, a főváros mai atmospherája a magyarság physikai és erkölcsi alkotására gyakorol. Majd rámutat *a nemzet millióinak, a kis emberek érdekeinek elhanyagolására*, és erőteljes vonásokban vázolja, hogy a szabadság éveit alatt mint növeltük a politikai szabadság ellenségeit az által, hogy a nagy vagyonoknak kedveztünk. Rámutat a folytonosan terjedő, tehát nem esetleges kívándorlásra és a nemzet millióinak testi és lelki hanyatlására, a felületes, kapkodó munkára, miket a közgazdasági téren politikusaink végeznek, kiket más kérdésekben is, a czélok kijelölésénél, az eszközök megválasztásánál, érzelmek, hangulatok és előítéletek vezetnek. Föltárja közgazdasági irodalmunk fejletlenségét, sivár helyzetét és sajnosan említi föl, hogy a közgazdasági élet kérdéseivel nálunk vagyoniilag és különben is független egyének nem foglalkoznak, napilapjainkat pedig, a mi a közgazdasági általános eszméket illeti, a bécsi sajtó vezeti, melynek corruptiója ismeretes és a sajtó nem az emelkedésnek, a közérdeknek válik agensévé, hanem tudva vagy öntudatlanul a kóros állapotok előidézéséhez nagyban hozzájárul.

A materialismus átka súlyosul reánk, mondja szerző, megölvé minden igazán fenkölt törekvést. Ily talajon nem igen nőnek föl oly férfiak, kik a közgazdasági élet követelményeit összeegyeztetve a közmoral és a nemzeti érdekekkel, azok között a harmoniát megteremteni képesek lennének. A *carpe diem* mindinkább többekre nézve válik vezető eszmévé és ezek hangja mindinkább erősöbül.

Gazdasági fejlődésünk rugója az önzés, oly mérvben kiter-

jesztve, hogy megrontja a közerkölcsöket, megsemmisíti a kötelességérzetet: s a magasabb szempontok által nem korlátozva, gazdasági plutokrátiát teremt.

Szerző e közben hangsúlyozza, hogy a nálunk fölhalmozódó gazdagság nem oszlik meg kellően a nemzet egyes rétegei között, mi új veszélyeket rejt magában és szerinte a vagyon szaporítása a nemzetre nézve nem lehet többé az egyetlen cél *s szakítani kell azon iránynyal, mely a gazdagokat még gazdagabbakká, a szegényeket pedig proletárokká teszi.*

A «Megvalósult ideálok» című fejezetben azt fejtegeti megragadóan, hogy a nagy vagyonoknak, az újonnan szerzett millióknak, az óriási tőkéknak, a nyújtott kedvezmények alatti fölszaporodása mellett mily arányokat öltött az erkölcsök hanyatlása. — Szemére veti államférfiainknak, hogy mint kedveztek a nagy vagyonok emelkedésének és mint mozdították elő a milliomosok hatalmát, míg a kisipar iránt sem a kormány, sem a törvényhozás, sem a társadalom igazi rokonszenvvel nem viseltetik és a nemzet kis embereinek millióival szemben az államférfiak a *laisser faire* politikáját követték. A nagy tőkéknak kedveztek a kicsinyek rovására és kicsi csoportok érdekeit istáptolták a nemzeti érdekek fölkarolása helyett. Majd epébe mártott tollal rajzolja, maró gúnnyal ostorozza, példákat idézve, a magyar törvényhozásban meggyökeresedett corruptiót, különösen azon szövetséget, mely a nagy vállalatok, bankok, a pénzcsinálás műhelyei és a képviselők között fennállanak. Kiméletlenül tárja föl, mint serénykedik a pénzcsinálás műhelyeiben politikai nagyjainknak pénz után futkosó élelmesebb tömege, részt kívánván venni a jutalomból azon szolgálatokért, melyeket a törvényhozás és ebben ők a millióknak tesznek. Az elmélet terén nem igen tesznek tanúságot közgazdaságtani jártasságukról, de a bankok, a nagy tőke vállalatai élén ott találjuk őket az aranycsinálók körében leleselkedve a koncz után és élvezve a dús jövedelmű *sinecurákat*.

A «szabadság iskolája» című fejezetben fogyatékos társadalmi életünket rajzolja, melyből hiányoznak az egészséges közéletnek föltételei. Majd a nemzet egészét részeire bontva, mutatja meg a Tisza és a Duna körül lakó magyar parasztosztálynak, a városainkat megtöltő petite bourgeoisie-nek, a gentry-nek, az aristocratiának, a papságnak sajátságait, szellemi vonásait és művének ez a része a legszebb gondolatokkal, a legtalálőbb szi-

nekkel, valósággal bravourral van megrajzolva és nagy élvezettel olvashatják még azok is, kik sokban nem értenek egyet a szerző kiindulási pontjával és következtetéseivel.

Ugyancsak e fejezetben szól az úgynevezett közvélemény silányságáról, megmételtyező és a rossz irányra az egyént mintegy kényszerítő hatásáról és azon mulasztásokról, melyeket államférfiaink elkövettek, nem gondoskodván a népnek politikai neveléséről. Ugyanitt beszél azon veszélyekről, melyek a magyar nemzetet fenyegetik a kormánynak mindenbe való beavatkozása és hatalmának folytonos terjedése, mindent absorbeálása folytán. Élénk színekkel rajzolja a burocratiának folytonos és fel nem tartóztatható izmosulását és nagy veszélyt lát abban, hogy *nemzetiünk virága előtt nem nyílik szebb pálya, mint a hivatalnoki*. A hivatalnoki pályára való özönlést, a hivatalnoki pályán majdnem egyedül szereplő emelkedési eszközt, a megalázkodást, a servilismust kegyetlen iróniával, az egyes szolgálati ágak tevékenységének rajzolásával élénk vonásokban föltüntetvén, áttér a «Balía» (népgyűlés) című fejezetre, melyben újlag a képviselőházzal mond el kegyetlen igazságokat. Szerinte a magyar parlament erkölcsi fölfogása igen alantas, szakértelme igen fogyatékos. Szomorú ellentéte mindannak, a mi becslésre érdemes és tiszteletre méltó. Igazi *mob* ez. A társadalomban uralkodó hazugságoknak, kétszínűsködésnek, erkölcstelenségnek forrása a magyar parlament, mely annyira lejártá már magát, hogy még csak egy lökés és a csőd kész; a rothadás már annyira terjedt, a támaszok annyira összekorhadtak, hogy össze fog omlani saját bűneinek súlya alatt. A szerző ugyan jobb kormányformát nem tud, mint a parlamentarismust, de mulaszthatatlan kötelességnek tartja ennek megtisztítását. Követeli a képviselők számának leszállítását felére; követeli oly törvény behozatalát, mely szerint az a képviselő, ki pénzt stb.-t fogad el azért, hogy valamit tegyen, vagy valamit, a mit tenni kellett volna, elmulaszszon, mint megvesztegetett büntetendő. Szükségesnek tartja *kirekeszteni a parlamentből mindazon képviselőket, kik a nagy tőke eszközei, a pénz- és egyéb intézetek igazgatói és igazgatótanácsosai stb.* Szóval tenni kell valamit a hűtlen sáfárokkal szemben. A fölébredő nemzetnek kell a mi Cromwellünknek lennie, a ki korbáccsal kezében őrzi ki a törvényhozás terméből a hivatlanokat, oda kiáltván nekik, hogy adjanak helyet más becsületesebb em-

bereknek, mondja a szerző. Ily kegyetlenül még senki sem vette bonczoló kés alá parlamentünket, és sajnosan kell beismernünk, hogy a szerző e fejezetében sok igazságot mond.

A «milliók panasza» című részben az alsó néposztály érdekei iránt való mulasztásokat tárja föl a szerző, és azon tételt bizonyítja be, hogy nálunk hiányoztak azok a bátor és elszánt férfiak, kik az osztályérdekekkel szemben a milliókét, az egész nemzetét merték volna állítani. A nemzet milliói rosszul jártak és a szabadság uralma reájuk nézve egyértelmű a *testi* és *erkölcsi* hanyatlással, — e tételt szerző a statistika adataival, bő részletezéssel és akként tárgyalja, hogy szembe állítja a nép érdekében tett intézkedéseket a mulasztásokkal.

A «fidelitas» című részben társadalmi életünket mutatja be, mint a kételkedés, a hazugság és az alacsony opportunismus oltárát. A magyar társadalomban éppen nem ritka, éppen nem megbecstelenítő dolog meggyőződésünkkel ellenkezőleg járni el. Uralkodó planetánk az opportunismus, s könnyű szívvel áldozuk föl a hitet, meggyőződést, fonkeltebb czélokat a pillanat előnyeieért. *Az «eladott lelkiismeretek» ára és értéke — mondja a szerző — Magyarországon rohamosan hanyatlóban van.*

Hazugság és opportunismus mindenfelé; — ennek kimutatására szerző sorba veszi az egyházakat, a politikai életet, a közvéleményt, melynek alapja a léhaság, czélja az előítéletek föntartása, eszköz egy élelmes és lármás csapat kezében, melylyel szemben a társadalom jobb része szervezkedni nem bír, mert nem *mer*. Megmutatja a családi életet, bepillantani enged a szereplő egyének magánéletébe, és helyenként, bár ríktó színekkel, de egészben véve nagy megfigyelő, észlelő tehetséggel vázolja közéletünk bajait, vétkeit, különösen a közvélemény léhaságát, mely az erkölcstelenségeket előmozdítja, a bűnösöket pedig ápoló karjaiba veszi.

A kibontakozás című utolsó fejezetben a rothadás légköréből való szabadulást főleg a társadalmat alkotó egyének jellemének kifejlesztésében látja. Szerinte erkölcsi érzülettel, értelmi erővel, erős meggyőzésekkel és e meggyőzések megvalósítására irányuló, mindent elborító törekvéssel, a szakadatlan munka ezernyi változataival bíró egyénekre, *őszinte, meg nem alkuvó férfiakra van szükségünk*, s a magyar nemzeti culturállamot csak így építhetjük föl. A fő az egyénben az *erkölcsi erő*, mely

a társadalmakban a hajtó-erőt képviseli, és mely a haladásnak erősebb támasza, mint maga az értelemben fekvő hatalom. Így egyénekek azután a nemzeti lélek képes lesz teremtésre, erőfeszítésre, az önálló alkotásokra. Az ily egyének a tiszta erkölcsöket, az erős meggyőződéseket és a kötelességeket képviselik; nem fognak szemet hunyni a divatos bűnök előtt és «férfiakkal fogják benépesíteni a tért, melyet ma emberi testtel kitömött ruhák, üres figurák, lélek és szív nélküli majmok töltenek be.»

Legyünk őszinték és kötelességtudók; biztosítsuk a meggyőzések fejlődését és nyissunk tért azok érvényesítésének, — az új elem majd medret váj magának a maga módja szerint.

Az első lépés a kibontakozásra az, hogy össze kell gyűjteni azoknak kis csapatát, kik nincsenek megelégedve a jelennel s hajlandók tenni a jövőért. A kik nem érzéketlenek azokkal a nagy feladatokkal szemben, melyeket meggyőződésük rájuk ró. Bizonyos, hogy kevesen lesznek nagyon, de a siker története — mondja Morley — a kisebbségek története. Ezeknek lesz hivatásuk rést ütni *a szó és tett, a meggyőződés és az adott példa erejével* a társadalmi előítéleteken, megtisztítani a családi tűzhelyet a rárokodott pizsoktól és szeméttől, komolyabbá tenni a társadalmat, erélyesebbé az iskolát és élő erővé emelni az egyházakat. Egyébként a szerzőnek szépen körvonalozott csatatervvel föllépni nincs szándéka. Elég, ha megvan az akarat és elhatározás, hogy meggyőződésünknek érvényt szerzünk s a magyar közéletet, a mennyire tőlünk telik, megtisztítva a hazugságoktól, élősdie parasitáktól, — reá tereljük a haladás igazi útjára.

A konkrét föladatokat élénk fogja sodorni a napi élet árja.

Ilyenek azok a főgondolatok, melyekkel Bernát I. munkája foglalkozik. E rövid ismertetésből is kitetszik, hogy e mű eszmékben gazdag és nem egy helye az állambölcselelő mély gondolkodására vall. A művet még azok is figyelemre és elolvasásra méltóknak fogják találni, kik itt-ott apróbb tévedéseket, túlzásokat, némi igazságtalanságokat vélnek a műben föltalálhatni.

Dr. B. J.

EMLÉKEZÉS ÉS ÖNTUDAT.

Az élő szervezetek morphológiája, tagoltságuk viszonylagossága az újabb természettudományi kutatások alapján egészen új világitásba helyeztetett. Kivált a fejlődés elmélete az, mely számtalan kísérlet és beigazolt adat alapján az élő test *vegetativ* természetéből kihozta, vagy legalább kimagyarzni igyekezett az egyes egyedek szervezetét és tagoltságát. Az alsóbb organismusoknál, sőt magában a tisztán vegetativ növényvilágban ezt csaknem kétségbevonhatlanul sikerült beigazolni. Minden növénycsira rejt magában bizonyos dispositiókat, melyek ugyanazon körülmények között ugyanazon fejlődési irányt követik. Mondjuk, hogy ugyanazon körülmények közt, mert éppen az evolucionak egyik sarkalatos elve az, hogy ugyanazon dispositio mellett, de különböző viszonyok között az egyedek különbözően fejlődnek.

A viszonyok ily változása még inkább számításba veendő az organikus egyedek fejlődési meneténél és irányánál. Az élő organikus protoplasma sokoldalú dispositiókkal jelentkezik, de éppen azért az *alkalmazkodás* jelensége még szembetűnőbb és általánosabb nála. Azt is teljes biztossággal lehet állítani, hogy az élő plasma, vagyis inkább embryo annál nagyobb tagoltságot tud elérni, minél több dispositióval bír eredeti szervületében és minél változatosabb behatásoknak van kitéve. Burdon Sanderton innét következtet a